

Henri Oosthout
Het schandaal van
de filosofie
Hoofdlijnen van
het sceptische denken
van de oudheid
tot heden

KLEMENT

Henri Oosthout

Het schandaal van de filosofie

Hoofdlijnen van
het sceptische denken
van de oudheid tot heden

[verkorte uitgave]

Klement

www.uitgeverijklement.nl

© 2018 Henri Oosthout/Uitgeverij Klement, Utrecht

[verkorte heruitgave van het gelijknamige *Het schandaal van de filosofie*,
Klement 2010]

Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Karel Oosting

Illustratie omslag: Giorgio de Chirico, *Les contrariétés du penseur*
(*The Vexations of the Thinker*), 1915 oil on canvas; 18 1/4 x 15 in.

(46,36 x 38,1 cm). San Francisco Museum of Modern Art,

Templeton Crocker Fund purchase c/o Pictoright Amsterdam 2018

Opmaak binnenwerk: Mulder van Meurs

ISBN paperback 978 90 8687 240 4

ISBN ebook 978 90 8687 241 1

NUR 732

Inhoud

	Ter inleiding	7
1	Voorlopers	9
2	Sceptis als levenshouding: het oorspronkelijke pyrronisme	25
3	Sceptis als polemiëk: de Middelste en Nieuwe Academie	37
4	De argumenten van het pyrronisme	53
5	De scepticus als therapeut: Sextus Empiricus	65
6	Algemene kenschets van de antieke sceptis	75
7	Augustinus tegen de academici	87
8	Zelfkennis en het probleem van de buitenwereld	103
9	Systematische twijfel in de late Middeleeuwen	115
10	De wegen van de vroegmoderne sceptis	135
11	Wetenschapskritiek: afbraak en opbouw	161
12	De hyperbolische twijfel van René Descartes	177
13	Atomisten, vrijdenkers en apologeten	189
14	Sceptis en zekerheid in Engeland	209
15	Het schandaal van de filosofie bij Hume en Kant	219
16	Kritisch scepticisme in het voetspoor van Kant	247
17	Ironie en decadentie (Kierkegaard, Nietzsche)	267
18	Sceptische verwickelingen tussen 1850 en 1950	281
19	Sceptisch filosoferen in de twintigste eeuw	305
20	Aspecten van het kennisprobleem na 1950	317
	Tien metasceptische overwegingen tot besluit	333

Ter inleiding

De scepticus heeft zich in de geschiedenis van het westerse denken vele rollen aangemeten: pleitbezorger van het gezonde verstand en filosofische scherplijper, verdediger en bestrijder van het geloof, ondermijner en redder van de empirische wetenschap. Van Plato tot Kant, van Augustinus tot Wittgenstein hebben groten van de geest zich ingespannen om de sceptische provocaties te pareren. Sommigen hanteerden het scepticisme als vlijmscherp intellectueel wapen; anderen vonden er de sleutel tot de menselijke conditie. In de Oudheid begonnen als milde levenswijsheid met de belofte van gemoedsrust en geestelijk evenwicht, verwierf de scepsis zich vanaf de Renaissance een centrale positie in het filosofische debat, eerst over de verhouding tussen geloof en rede, later over de mogelijkheid van empirische wetenschap, en tenslotte over de fundamentele vraag wat kennis is en wat wij kunnen weten.

De scepsis waarvan de ontwikkeling in dit boek wordt geschetst, is niet de gelegenheidstwijfel of het ongelooft waarmee de term in het dagelijkse spraakgebruik min of meer samenvalt. Wie zonder argumenten en slechts uit een gevoel van onbehagen of wantrouwen zegt: 'Ik geloof niet in de evolutietheorie,' of: 'De overheid verzwijgt in deze affaire de waarheid voor haar burgers,' is nog geen scepticus in filosofische zin. De filosofische scepsis is een twijfel of, beter nog, een opschorting van oordeel, op beredeneerde gronden. Zij relativeert de macht van de rede en moet toch een minimum aan rationaliteit bewaren om te voorkomen dat zij zichzelf verslindt als de slang die in zijn eigen staart bijt. De filosofische scepsis heeft bovendien gewoonlijk een globaal karakter. Zij richt zich niet op deze of gene bijzondere opvatting maar wijst op de grenzen van het menselijke kenvermogen en zijn aanspraak op waarheid en zekerheid als zodanig. De kracht van de scepsis ligt in de eenvoud van haar argumenten, waarop haar tegenstanders met hun omslachtige en voor niet-filosofen moeilijk te volgen redeneringen geen

vat lijken te krijgen. Haar uiterste consequentie is Immanuel Kants 'schandaal van de filosofie': dat wij maar op goed geloof en zonder de mogelijkheid van een strikt bewijs moeten aannemen dat er buiten ons denken een materiële wereld en andere denkende wezens zoals wij bestaan.

In de loop van de eeuwen heeft de scepsis tenminste evenveel bestrijders als verdedigers gevonden. Men heeft haar aanhangers voor de voeten geworpen dat nietsontziende twijfel in het dagelijkse leven onhoudbaar is. Men heeft getwist over het wezen van de scepsis: ziekelijke gemoedstoestand of filosofische verdieping, symptoom van verstarring of wegbereider van nieuwe inzichten, heler van dogmatische verwarring of patholoog van de absurditeit. Wordt de scepsis doel op zich, vervalt zij met andere woorden zelf tot dogmatisme, dan verlamt zij de rede. Behoudt zij haar lichtvoetigheid, haar vermogen tot relativering en tot zelfrelativering, dan daagt zij uit tot koele analyse van ingesleten overtuigingen. Deze prikkelende scepsis roept het verstand op om zich niet door zijn eigen hersenspinsels te laten begoochelen. Zij heeft een scherp oog voor de paradoxen van het bestaan, paradoxen die evenzeer in de boezem van de scepsis zelf huizen: 'Ik weet niets en zelfs dat weet ik niet.' Zij proeft de ongrijpbaarheid van het objectief ware, het absoluut zekere, en maant tot intellectuele bescheidenheid en maatschappelijke tolerantie.

2010

Bij de verkorte uitgave

In deze verkorte uitgave zijn de uitvoerige literatuurbesprekingen en het register vervallen en enkele fouten in de tekst gecorrigeerd. De hoofdstukken over de Oudheid zijn grotendeels ongewijzigd gebleven, latere hoofdstukken zijn ingekort en samengevoegd. Niet langer opgenomen zijn Duns Scotus, Ockham, Nikolaus van Kues, Spinoza, Berkeley, Locke, Hamann, Condorcet, Schopenhauer, Unamuno en Camus. Voor Derrida is een paragraaf over Foucault in de plaats gekomen.

(Parmenides, Plato). Het menselijke denken was voor hen een vonk van de kosmische rede (Heraclitus, Stoa), een 'uitwerking' (Aristoteles) of 'uitstraling' (de neoplatonist Plotinus) van een goddelijke wereldgeest. De antieke wijsgeer vroeg nog niet: 'Wat ben ik?' maar meer in het algemeen: 'Wat zijn wij mensen?'

8.2 Socrates: is zelfkennis mogelijk?

'Ken uzelf,' luidde de oproep die het orakel van Apollo in Delfi sierde en die de antieke schrijvers wisten uit te leggen als een herinnering aan de menselijke nietigheid: 'Weet dat gij mens zijt en vergankelijk.' Wat zijn wij in onze weerloze naaktheid immers meer dan 'een kruik die breekt bij de minste schok'?¹ Volgens Socrates sloeg de waarschuwing van de godheid in het bijzonder op de menselijke onwetendheid. Wanneer Socrates zich voor de Atheense rechtbank verdedigt tegen de aanklacht van goddeloosheid en het bederven van de jeugd, vertelt hij hoe verbaasd hij was geweest over een uitspraak van het orakel dat onder de levenden niemand meer wijsheid bezat dan hijzelf. Overtuigd van de onjuistheid van deze bewering was Socrates in Athene op zoek gegaan naar iemand die wijzer was dan hij, maar noch onder de politici, noch onder de kunstenaars of de ambachtslieden van zijn stad had hij zo iemand gevonden. Tenslotte was de ware betekenis van het orakel tot Socrates doorgedrongen. De godheid had niet gelogen, maar slechts overeenkomstig zijn gewoonte in raadsels gesproken, want 'de menselijke wijsheid is weinig of niets waard,' en de verstandigste mens is degene die, zoals Socrates, zijn eigen onwetendheid kent.²

Zelfs als wij niets weten, kunnen wij volgens het orakel dus toch iets weten, namelijk dat wij niets weten. Met deze vorm van weten, zo laat Plato Socrates elders concluderen, is echter iets merkwaardigs aan de hand. In alle andere vormen van kennis bestaat er namelijk een onderscheid tussen het weten en het object van het weten. Een wiskundige heeft kennis van de even en oneven getallen en hun betrekkingen, maar die kennis is zelf niet even of oneven of een wiskundige betrekking. Hetzelfde geldt voor de waarneming en andere psychische functies. Het gezicht ziet kleuren maar niet zichzelf. Het gehoor is

1. Lucius Annaeus Seneca, *Consolatio ad Marciam* XI 3.

2. Plato, *Apologia Socratis* 20a en volgende.

gevoelig voor geluiden, maar niet voor het horen zelf. Verlangen is verlangen naar iets aangenaams maar nooit verlangen naar verlangen, enzovoort.

Nu bestaat er een wetenschap van het menselijke kenvermogen – wij zouden haar epistemologie kunnen noemen – die algemene uitspraken doet over de omstandigheden en de voorwaarden waaronder wij ons bepaalde kennis eigen maken. Deze wetenschap lijkt te voldoen aan de regel dat het weten en zijn object niet van dezelfde aard zijn. De epistemologie beschrijft bijvoorbeeld bepaalde eigenaardigheden van de menselijke kennis maar zij is zelf geen eigenaardigheid van de menselijke kennis. De zelfkennis die wij volgens het orakel van Delfi aan de dag moeten leggen, is in tegenstelling tot een wetenschap als de epistemologie echter niet een vorm van kennis die wij kunnen overdragen en in de praktijk kunnen toepassen. Zij is een weten dat slechts zichzelf tot object lijkt te hebben: een ‘weten van weten’ (*epistêmê epistêmês*). Is zo’n op zichzelf gericht weten mogelijk? Socrates blijft het antwoord schuldig. Wel oppert hij dat dit ‘weten van weten,’ als het bestaat, een nutteloze en nietszeggende vorm van kennis is. Met geneeskunde kan men mensen gezond maken, met kennis van de architectuur kan men huizen bouwen, maar met het ‘weten van weten’ kan men helemaal niets doen, juist omdat het geen object buiten zichzelf heeft.³

8.3 Aristoteles: leegte van het zelfbewustzijn

Bij Aristoteles wordt de zelfkennis tot zelfbewustzijn: een ‘denken aan denken.’ Het menselijke zelfbewustzijn is volgens Aristoteles echter geen zelfstandige activiteit. Het treedt op als bijverschijnsel – als epifenomeen, zou de moderne kennisfilosoof zeggen – van het denken aan iets, want ‘wetenschap, waarneming, mening en verstand richten zich steeds op iets anders, en alleen zijdelings op zichzelf.’⁴ Het denken moet zich naar de formulering van Aristoteles actualiseren in zijn gerichtheid op een object. Ontbreekt het object, dan blijft het denken een zuivere potentie en denkt het eigenlijk niet.

De notie van het zelfbewustzijn wordt daarom problematisch,

3. Plato, *Charmides* 164a en volgende.

4. Aristoteles, *Metaphysica* Λ 1072a en volgende.

Kant had Hume daarom wel het juiste pad ingeslagen maar was hij onderweg in scepsis blijven steken, zoals een kapitein die zijn schip op het strand in veiligheid brengt en het daar vervolgens laat rotten in plaats van het met zekere stuurmanskunst en kennis van kaart en kompas over de baren te sturen.²⁵

Kant doet zijn Schotse voorganger met deze beoordeling geen recht. Hoewel Hume evenals Kant zijn kritische onderneming als ‘metafysica’ betitelde, opereerden Hume en de denker uit Koningsberg naar verschillende uitgangspunten. De titel van Kants kentheoretische hoofdwerk luidt veelbetekend ‘Kritiek van het zuivere verstand.’ In de gedachtegang van Hume bestaat zo’n ‘zuiver verstand’ niet. Volgens de Schot kan het rationele denken namelijk niet worden losgemaakt van de wisselwerking met emotie, instinct en gewoonte (Humes ‘naturalisme’). Het scepticisme van Hume is dan ook niet in de laatste plaats een scepticisme met betrekking tot de mogelijkheid om de werking van het verstand geïsoleerd van de irrationele aspecten van de menselijke psyche te doorgronden. Samenvattend mogen wij Hume, de radicale Hume van de *Treatise* inclusief, daarom evenzeer realist (met betrekking tot de materiële buitenwereld) als scepticus (inzake zekere fundamentele noties van het denken) noemen, en eerder psycholoog dan metafysicus, eerder vorser van de menselijke aard dan ondergraver van de mogelijkheid tot kennis en natuurwetenschap.

15.5 Immanuel Kant uit dogmatische sluimer gewekt
 ‘Ik geef ruiterlijk toe: het was juist de herinnering aan David Hume die vele jaren geleden mijn dogmatische sluimer doorbrak en die mijn onderzoek op het terrein van de speculatieve filosofie een heel nieuwe richting gaf,’ schrijft Immanuel Kant (1724-1804) in het voorwoord tot zijn *Prolegomena* of ‘Opmerkingen vooraf bij iedere toekomstige metafysica die als wetenschap zal kunnen gelden’ van 1783.²⁶ Humes grootste verdienste, aldus Kant, was de kritiek geweest van een enkel maar gewichtig metafysisch begrip, namelijk dat van de causaliteit.

25. Kant, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten können*, blz. 18.

26. Kant, *Prolegomena*, blz. 8 en volgende. Zie over Kants beoordeling van Hume ook de vorige paragraaf.

De Schot had namelijk onweerlegbaar aangetoond dat men *a priori*, dat wil zeggen, zonder voorafgaande waarnemingen of ervaringen en louter door de analyse van bepaalde begrippen, onmogelijk kan inzien: wanneer A bestaat of zich voordoet, moet noodzakelijkerwijze ook B bestaan of gebeuren. Hume concludeerde dat het verstand zichzelf met de notie van een noodzakelijke verbinding van oorzaken en hun gevolgen om de tuin leidt. Causaliteit, leerde Hume, is niets anders dan een ‘bastaard van de verbeelding’ die geboren wordt wanneer het verstand, ‘door ervaring bezwangerd,’ verbindingen tussen zaken die zich met enige regelmaat voordoen als objectief noodzakelijk is gaan beschouwen.

Humes vermeende scepticisme had een reeks Schotse denkers geïnspireerd tot een hernieuwing van de filosofie van het ‘gezonde verstand’ (*common sense*), waartoe zich op de Britse eilanden al eerder figuren als Edward Herbert en Henry More hadden bekend.²⁷ Volgens Thomas Reid (1710-1796) had Hume overtuigend aangetoond dat een filosofie die de grenzen van dit gezonde verstand te buiten gaat, onherroepelijk in een onweerlegbaar scepticisme verstrikt raakt. ‘Ik veracht de filosofie en wil mij niet door haar laten leiden,’ schreef Reid met enig pathos: ‘Laat mijn ziel zich houden aan het gezonde verstand.’²⁸ ‘Alle kennis en alle wetenschap moet berusten op principes die vanzelf spreken en waarover eenieder tot oordelen bevoegd is die over gezond verstand beschikt,’ aldus Reid, en dit gezonde verstand is ‘even ondubbelzinnig en even begrijpelijk als het graafschap York.’²⁹

Kant neemt Hume tegen Reid in bescherming. Het beroep op het ‘gemene mensenverstand’³⁰ is een ‘beroep op de massa,’ aldus

27. Zie §§ 13.5 en 14.3. In Frankrijk werd deze richting vertegenwoordigd door Claude Buffier (*Traité des vérités premières et de la source de nos jugements*, 1724).

28. Reid, *An Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense* (1764), *Introduction*, Section iii.

29. *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1785), VI: *Of Judgment* 2.

30. Kants uitdrukking verwijst naar de oorspronkelijke betekenis van het Engelse *common sense*. De ‘gemene zin’ was in de antieke Griekse filosofie de waarneming van zaken als verschil en aantal die niet aan een bijzonder zintuig zijn voorbehouden. Bij Romeinse auteurs als Cicero en Lucretius is het Latijnse *sensus communis* dan een waarneming die alle mensen eigen is; vandaar *common sense* als de noties of overtuigingen die door alle mensen worden gedeeld (Herberts *notitiae communes*).

Kant, waarbij ‘de onnozelste zwetser het gerust mag opnemen tegen de degelijkste kop’ en dat bij de filosoof het schaamrood op de kaken brengt. Niettemin had ook Hume, nog steeds volgens Kant, zich door zijn belangwekkende inzichten tot een ‘overijlde en onjuiste’ slotconclusie laten verleiden, namelijk dat het verstand op zichzelf in het geheel niet in staat is om noodzakelijke verbindingen tussen dingen en gebeurtenissen vast te stellen. Alle zogenaamde kennis *a priori* was volgens Hume niets anders dan ervaring met een verkeerd etiket, hetgeen zoveel leek te beduiden als de onmogelijkheid om nog ooit enige speculatieve filosofie te bedrijven. Beducht voor zwaar weer had Hume het schip van de metafysica uit de vaart genomen in plaats van het de juiste koers te wijzen.

15.6 Stilstand van het verstand

Niet alleen Humes scepsis met betrekking tot de geldigheid van *a priori* gevormde noties bracht Kant tot het inzicht dat de metafysica onmogelijk op de oude voet kon doorgaan. In een brief aan de Zwitserse wiskundige Johann Bernoulli van 1781 beschrijft Kant hoe hij omstreeks zijn veertigste jaar inzag dat het de ‘vermeende wetenschap’ van de metafysica ontbrak aan een ‘toetssteen van waarheid en schijn.’ Tegengestelde beweringen bleken, aldus Kant, met gelijke overtuigingskracht te kunnen worden geponeerd, maar wat zich uit elk van die beweringen liet afleiden, botste zodanig dat de uitgangstellingen elkaar juist leken te ontcrachten.

Men leest in deze klacht gemakkelijk een zinspeling op het antiek-sceptische, historisch niet geheel terecht als ‘pyrronistisch’ betitelde, principe van de gelijkwaardigheid (*isostheneia*) van argument en tegenargument die noodzakelijkerwijze tot opschorting van oordeel (*epochê*) leidt. De scepsis immers ‘stelt bewering en tegenbewering wederzijds tegenover elkaar als tegenwerpingen van gelijk gewicht,’ om op deze wijze ‘elk oordeel over het betreffende onderwerp te vernietigen.’³¹ Geheel van onnut is deze sceptische procedure volgens Kant zeker niet. Kant zelf had haar toegepast om het geloof in geestesverschijningen aan de kaak te stellen. Over het bovennatuurlijke – ‘het paradijs van de fantasten’ – kan men namelijk van alles beweren en evenzovele dingen ook weer tegenspreken; en Kant

31. *Kritik der reinen Vernunft*, blz. A 388. Zie ook § 3.2.

Tien metasceptische overwegingen tot besluit

Wie sceptisch de grenzen van de wetenschap ver kent, bedrijft metawetenschap, waarin vragen aan de orde komen die de wetenschap zelf niet kan beantwoorden en soms niet stelt. Wie het kwikzilverachtige fenomeen van de scepsis wil fixeren, doet aan metascepsis (een term van de Noorse filosoof Arne Naess), maar in dit geval zal het object van studie – de scepticus – zich het recht voorbehouden om ook over de nu volgende conclusies zijn oordeel op te schorten.

- 1 – Hoewel scepsis in het alledaagse gebruik gelijk staat aan twijfel en ongelooft, is de scepticus volgens de woordgeschiedenis geen twijfelaar, geen ontkenner van de waarheid of van de mogelijkheid tot betrouwbare kennis, maar iemand die zorgvuldig onderzoekt en beschouwt. De oorspronkelijke scepticus weigert overijld voor waar aan te nemen wat hem niet evident lijkt. Hij schort dus zijn oordeel op, echter zonder bij voorbaat uit te spreken dat deze opschorting definitief is.
- 2 – Categorische afwijzing van kennis of overtuigingen, zonder dat daarvoor iets in de plaats wordt gesteld, vindt hoofdzakelijk plaats als metafysische oefening. Zij is de actieve mens, de politicus, de kunstenaar, de wetenschapsbeoefenaar en zelfs de gemiddelde filosoof vreemd. Zij is dan ook niet vanzelfsprekend. Twijfel aan een waarneming, indruk, overtuiging of wereldbeeld komt doorgaans pas op door de uitdaging van een andere waarneming, indruk of overtuiging of een ander wereldbeeld. Zo heeft niet vroegmodern kennispessimisme maar het succes van de empirische wetenschap de troon van de christelijke God doen wankelen.
- 3 – De filosofische scepsis heeft systemen bestreden (Stoa, epicurisme) en systemen voortgebracht. Nadat Descartes zelfs aan zijn eigen lichamelijke had getwijfeld, hebben niet de geringsten onder de Westeuropese denkers – Hume en Kant, Hegel en Wittgenstein – zich door scepsis laten inspireren en deze inspiratie uitdrukkelijk

erkend, al deden zij het voorkomen dat hun systeem juist met de scepsis had afgerekend.

- 4 – De kentheoretische scepsis drijft een wig tussen mij en de wereld, tussen wat ik denk dat het geval is en wat werkelijk het geval is. Zij veronderstelt dan echter onmiddellijk dit belangrijke principe: ik ben niet de wereld. Het solipsisme ontkent de geldigheid van dit uitgangspunt, maar de waarheid die door de solipsist wordt geoperd – dat de werkelijkheid niet meer omspant dan deze ene bewustzijnstoestand van mij op dit ene moment en dat al het andere slechts in mijn herinnering, voorstelling of verwachting bestaat – is niet slechts onweerlegbaar; zij is ook triviaal en van weinig belang. Onderdeel van diezelfde bewustzijnstoestand is immers het besef van onderscheid tussen mij en de buitenwereld, van het anders-zijn van de dingen, van vervlogen verleden en onzekere toekomst, van twijfel en scepsis en van een werkelijkheid die mij tegenstreeft, zodat het solipsisme alles bij het oude laat.
- 5 – Existentiële scepsis is niet de theoretische ondermijning van zekerheid, niet een plechtstatige verkondiging van onwetendheid of een ontkenning (binnen de muren van de studeerkamer) van de realiteit van de wereld, maar juist de impasse van het niet weten zelf en het gemis van zekerheid in de wereld. De onmogelijkheid om iets zeker te weten is een metafysisch, de radeloosheid van het niet weten een existentieel probleem. De existentiële scepticus combineert geloof en vertwijfeling (Kierkegaard), hartstocht en cynisme (Cioran).
- 6 – Van een radicaal antidogmatisme – om therapeutische redenen aanbevolen door de antieke pyrronisten – lijken stilstand in de wetenschap, maatschappelijke behoudzucht en morele onverschilligheid het onvermijdelijke gevolg. Niets is zeker; hoogstens zijn sommige dingen aannemelijker dan andere. Niets is waardevol of verwerpelijik; conventie vormt de enige morele en sociale standaard. Maar een ongebreideld dogmatisme remt de wetenschap op zijn beurt met vooroordelen en ongefundeerde autoriteit en het vergiftigt de samenleving met fanatisme en onverdraagzaamheid. Antidogmatistische scepsis is een noodzakelijk weermiddel tegen ideologie en de arrogantie van de rede. Niet kenniskritiek maar slaafse hang naar autoriteit blokkeert de wetenschap. Niet morele scepsis maar

- morele zelfoverschatting leidt tot machtswellust en immoraliteit.
- 7 – In historische en psychologische zin is scepsis de onbestemde toestand waarin een individu of een maatschappij verkeert, wanneer traditionele overtuigingen wankelen en een nieuw wereldbeeld zich aandient. Het oude is er nog, maar het steunt nog slechts op conventie en autoriteit; het nieuwe wordt stoutmoedig overwogen en is nog niet vanzelfsprekend. Hoewel geen individu en geen samenleving voortdurend en uitsluitend in een dergelijke overgangstoestand kan verkeren, is deze scepsis de tegenhanger van stilstand en verstarung: zij verraadt vitaliteit en dynamiek.
 - 8 – Scepsis eist dat de vraag naar de rechtvaardiging van onze overtuigingen, naar de bewijsbaarheid van onze beweringen en naar de waarheid van onze kennis zo lang mogelijk wordt gesteld. Scepsis leert ook dat deze vraag op een gegeven moment niet meer kan worden beantwoord (Hume, Wittgenstein: dat deze vraag zinloos is).
 - 9 – Milde scepsis is het smeermiddel van de rede. Extreme scepsis is dolgedraaide rede die eerst haar biologische functie – het voortbestaan van individu en menselijke soort – en dan zichzelf verloochent.
 - 10 – De dogmatische scepticus trapt in zijn eigen val. De ondogmatische scepticus geniet het voorrecht dat hij oprecht kan zijn zonder zichzelf serieus te nemen.